

Вплив процесу реформування ЄС на перспективи європейської інтеграції України

Гуцал Світлана Анатоліївна

Європейський Союз сьогодні перебуває в процесі глибоких трансформаційних перетворень. Необхідність реформування та оновлення системи функціонування ЄС продиктована передусім наслідками останніх розширень співтовариства в 2004 р. та 2007 р. Нині діючий Ніццький договір передбачав широкомасштабні інституціональні реформи ЄС з урахуванням збільшення його членів з 15 до 27. Але процес інтеграції держав Південно-Східної

Європи продемонстрував відчутні прорахунки у налагодженні механізмів подальшого функціонування системи. І тому ЄС змушений нині пристосовуватися до нових правил. Провал проекту Європейської Конституції та спричинена ним інституційна криза довели, наскільки важкою є оптимізація процесів прийняття рішень та впровадження їх результатів.

З метою подолання інституційної кризи, 13 грудня 2007 р. голови держав та урядів країн-членів Євросоюзу розробили та підписали новий Лісабонський договір, який мав набути чинності напередодні виборів до Європейського Парламенту в червні 2009 р. Втім процес ратифікації Договору і досі незавершено. Зазначені проблеми призвели, серед іншого, і до призупинення прийому нових членів до ЄС. Тому метою даної

• У статті розглянуто сучасний стан інституційного реформування Європейського Союзу. Проаналізовано причини виникнення інституційної кризи, можливості її подолання, а також перспективи подальшого розширення Євросоюзу. Визначено фактори впливу на перспективи європейської інтеграції України.

Ключові слова: реформування Європейського Союзу, Лісабонський договір, європейська інтеграція України, Угода про асоціацію ЄС–Україна.

• В статье рассмотрено современное состояние институционального реформирования Европейского Союза. Проанализированы причины возникновения институционального кризиса, возможности его преодоления, а также перспективы дальнейшего расширения Евросоюза. Определены факторы влияния на перспективы европейской интеграции Украины.

Ключевые слова: реформирование Европейского Союза, Лиссабонский договор, европейская интеграция Украины, Соглашение про ассоциацию ЕС–Украина.

• The article examines the current situation with the EU reforming. It analyzes the reasons of institutional crisis, possibilities of its solution and the prospects of the EU further enlargement. The factors that influence the prospects of Ukraine's European integration are determined in the article as well.

Key words: the EU reforming, the Treaty of Lisbon, the Ukraine's European integration, the EU–Ukraine Association Agreement

статті є аналіз причин інституційної кризи ЄС, перспектив її подолання, а також можливостей відновлення процесу розширення Євросоюзу.

Питання інституційного реформування ЄС та його вплив на подальші інтеграційні процеси є дуже актуальними та відтворені у працях таких європейських дослідників, як: В. Войке, М. Емерсон, Х. Кассім, К. Калліс, У. Браше, Р. Віотто, К.–О. Ланг, Д. Шварцер, М. Бекманн, А. Ньольке, Й. Штайнхільбер, Д. Бойлер, Й. Поллак, П. Сломінські. Серед вітчизняних дослідників проблематики європейської інтеграції України відзначимо В. Чалого, Г. Перепелицю, Г. Яворську, В. Манжолу, В. Копійку та інших.

Завершенням важливого етапу інституційних трансформацій Євросоюзу мало стати прийняття «Лісабонського договору, що змінює Договір

про Європейський Союз та Договір про створення Європейської Спільноти» (т. зв. Лісабонський договір). Європейська Конституція мала замінити всі попередні угоди, а Лісабонський договір лише доповнює, уточнює та змінює існуючі установчі договори – Римський (1958 р.), Маастрихтський (1993 р.), Амстердамський (1997 р.) та Ніццький (2003 р.).

Головними цілями, що їх прагне досягти ЄС внаслідок прийняття нового Договору та успішного завершення інституційної реформи, виступають підвищення ефективності прийняття рішень, зміцнення демократії через посилення ролі європейського парламенту і національних парламентів, а також збільшення прозорості бюрократичної системи [1].

У процесі інституційної реформи ЄС можна умовно виділити наступні етапи.

Підготовчий (2000–2004 рр.) – формально розпочався в 2000 р. Міжурядовою конференцією, результатом якої стало прийняття Хартії засадничих прав ЄС, що є основою нового Договору. У грудні 2001 р. в Лаакені (Бельгія) було прийнято декларацію «Майбутнє Європейського Союзу» («Лаакенська декларація»), яка проголошувала основні напрями майбутніх реформ та перетворень. Водночас для розробки програмних положень було створено тимчасовий орган так званий Конвент з провідних політичних діячів ЄС у складі 105 чоловік. У червні 2003 р. Конвент схвалив проект під назвою «Договір про Конституцію для Європи», роботу над яким протягом 2003–2004 рр. продовжила Урядова конференція. Результатом цієї роботи стало підписання 29 жовтня 2004 р. у Римі головами держав та урядів 25 держав–членів ЄС Європейської Конституції.

Рефлексивний (2005–2007 рр.), спричинений провалом національних референдумів щодо ратифікації конституції ЄС у Франції та у Нідерландах у 2005 р. Остання обставина викликала інституційну кризу всередині ЄС. Водночас, цей етап визначив подальшу долю конституційного проекту.

Реформаторський (з 2007 р.), ініціатором даного етапу виступила Німеччина під час свого головування в ЄС у I-му півріччі 2007 р. На червневому саміті ЄС головам держав та урядів Євросоюзу вдалося досягти консенсусу щодо основних положень нового Договору ЄС. У жовтні відбувся

неформальний саміт, метою якого було остаточне погодження тексту. Після підписання Договору в Лісабоні розпочався процес ратифікації всіма державами–членами ЄС, який планувалося завершити до лютого 2009 р. Однак, після відхилення Договору населенням Ірландії на референдумі в червні 2008 р., ці перспективи відкладаються.

Результати ірландського референдуму спричинили чергову кризу в ЄС. Переважна більшість держав висловили негативне ставлення до розробки нової угоди. Майже півроку знадобилося, щоб виробити конструктивне рішення щодо можливого шляху виходу з кризи. На саміті ЄС, який відбувся 11–12 грудня 2008 р. було прийнято «компромісне рішення», запропоноване Францією, що складається з наступних позицій:

- нагадування про необхідність набуття чинності Лісабонським договором до кінця 2009 р.;
- збереження кількості комісарів відповідно до кількості країн–членів після набрання чинності Лісабонським договором¹;
- зобов'язання Європейської Ради забезпечити відповідні юридичні гарантії з урахуванням занепокоєння ірландського населення щодо податкової, сімейної, соціальної політики, а також питань етики та нейтралітету;
- намагання завершити ратифікацію Лісабонського договору до закінчення мандату теперішнього складу ЄК² з урахуванням того, що заходи на виконання зазначених рішень мають бути впроваджені до середини 2009 р.

Ірландія не єдина країна, яка відмовилася ратифікувати Договір. Після ірландського референдуму Президенти Чехії В. Клаус та Польщі Л. Качинський заявили, що не підпишуть ратифікований парламентами Лісабонський договір, доки його не ратифікує Ірландія. Однак позиція Польщі не була такою принциповою, як у Чехії. Згодом 14 липня 2008 р. Л. Качинський заявив, що

¹ Згідно підписаного Договору було передбачене скорочення кількості комісарів Європейської Комісії до кількості, еквівалентної 2/3 країн–членів ЄС. Це стало поступкою ірландцям, які продемонстрували побоювання можливістю втрати впливу на європейському рівні у разі відсутності свого представника в Європейській Комісії. – *прим. автора.*

² French Presidency of the Council of the European Union. Review and outlook. 1 July – 31 December 2008. «A Europe that acts to respond to today's challenges» // http://www.ue2008.fr/webdav/site/PFUE/shared/import/1231_Bilan_PFUE/French_Presidency_Review_and_outlook.pdf

не блокуватиме ратифікацію Лісабонського договору. Проте в Чехії Президент передав Договір на розгляд до Конституційного суду на предмет відповідності державній конституції. Згодом суд виніс рішення, що Договір не суперечить вищому закону країни. Однак це суттєво похитнуло позиції Чехії та навіть підняло питання можливого перенесення терміну її головування в ЄС у I-му півріччі 2009 р., що, втім, не отримало розвитку.

Можливість невдачі Лісабонського договору може спричинити негативні наслідки не лише для ЄС, але й для інших держав, які прагнуть членства в ЄС, через поширену серед європейських лідерів позицію, що без нового договору про подальше розширення ЄС не може бути й мови.

Поруч з інституційною кризою, в Євросоюзі зростає невдоволення впровадженням, масштабами та наслідками попередніх розширень. У багатьох державах ЄС різко знизився рівень суспільної згоди щодо можливості подальшої інтеграції нових членів. Відбувається переосмислення ставлення до даного процесу серед політично відповідальних осіб. Підвищення рівня скепсису щодо можливості подальшого розширення має кілька вимірів і зумовлене наступними факторами: а) поширення побоювань щодо загострення внутрішніх протиріч в європейській політиці та ускладнення процесу прийняття рішень; б) побоювання зменшення впливу нинішніх держав-членів ЄС та подальшого послаблення своїх позицій внаслідок прийому нових членів; в) зростання рівня незадоволення результатами розширення може призвести до загального розчарування процесом інтеграції та ін. [2].

Зазначене в останні роки спричинило інтенсифікацію дискусії щодо так званої «поглинальної спроможності» ЄС. Спробою припинити попередні дебати з даної проблематики стало оприлюднення висновків Європейської Ради у грудні 2006 р., яка ухвалила запропоновану Європейською Комісією «Стратегію розширення та Спеціальне повідомлення щодо питання поглинальної спроможності» [3].

Ключовою ідеєю, закладеною у даній Стратегії, стала позиція про призупинення розширення на більш-менш тривалий час і припинення практики масових «хвиль розширення» через інтеграційну «втому» країн-членів Євросоюзу. В Стра-

тегії зазначені країни-кандидати та потенційні кандидати, але про Україну взагалі не йдеться [3]. У документі також записано, що цей процес не зупиниться зі вступом Румунії та Болгарії, зокрема зобов'язання ЄС щодо Західних Балкан залишаються незмінними.

Майже нічого нового з огляду на бачення подальшого розширення не вніс і наступний документ Європейської Комісії «Стратегія розширення та найважливіші виклики в 2007–2008 рр.» від 6 листопада 2007 р. У Стратегії знову відзначено успіхи та проблеми країн-кандидатів та потенційних кандидатів, але даний документ так і не виробив бачення майбутньої інтеграційної політики ЄС [4].

Однією з основних причин втоми від розширення в численних старих державах-членах ЄС є сьогодні необхідність подолання суттєвого соціально-економічного розриву з новими членами. Сильно виражена економічна і соціальна диференціація між показниками нових членів та середнім показником по ЄС спричинює підвищення фінансових витрат і посилює тенденцію до внутрішньосоюзової делокалізації й відповідно до міграції робочої сили.

Найбільш масштабним розширенням ЄС з огляду на відсоткове збільшення населення стало розширення на Південь (1981 р. – Греція, 1986 р. – Іспанія та Португалія), проте в абсолютних цифрах у 2004 р. найбільша кількість нових громадян мали змогу отримати європейський паспорт. Окрім того, кількість нових членів ЄС збільшилася з 15 до 25, тобто на 60 %. Водночас, це спричинило суттєве збільшення політичної, культурної, й передусім економічної гетерогенності в Євросоюзі. Внаслідок розширення 2004 р. територія ЄС збільшилася на 23 %, населення – на 20 %, а рівень загального ВВП зріс лише на 5 % [2]. Ще більше надало песимізму інтеграційним настроям в ЄС останнє розширення 2007 р. за рахунок Болгарії та Румунії, які дуже відчутно відстають від решти Євросоюзу за економічними показниками.

Зазначені фактори можуть стати дуже серйозною перешкодою на шляху подальшого розширення ЄС. Тому Євросоюз намагається розглянути можливості подолання переважно негативного ставлення до наступних інтеграційних кроків.

Загалом, обговорення питання поглинальної спроможності ЄС явище не нове. Ще в 1993 р., коли перспективу вступу до ЄС отримали держави Центральної та Східної Європи, Європейська Рада в Копенгагені визначила поглинальну спроможність ЄС як «важливу позицію», оскільки збереження інтеграційної динаміки відповідає інтересам держав-членів та країн-кандидатів. Під час кожного етапу розширення Європейська Комісія подавала аналіз можливих наслідків від вступу нових членів.

Наступну спробу визначити «поглинальну спроможність» ЄС та замінити її на «інтеграційну спроможність», було зроблено у Стратегії розширення 2006 р., оскільки перший розглядався як односторонній підхід з боку ЄС та мав негативне ставлення власне до процесу розширення. Однак у політичному дискурсі й сьогодні переважає старе визначення.

Відтоді концепція «інтеграційної спроможності» ЄС перебуває під впливом політичної кон'юнктури. Особливо Франція та Австрія, на тлі розгортання переговорів про вступ Туреччини, наполягають на визначенні чітких критеріїв та меж розширення, на підставі яких може йтися про подальші інтеграційні кроки. Стратегія 2006 р. так і не поставила остаточну крапку в даній дискусії. А обраний у 2007 р. новий президент Франції Н. Саркозі прямо висловився проти членства Туреччини та виступив з вимогою скликання Ради Наймудріших. Рішення про створення даної Ради (або так званої Рефлексивної групи) було оголошено на засіданні Європейської Ради 14 грудня 2007 р. Зазначена група має зайнятися моделюванням перспектив розвитку об'єднаної Європи на період між 2020 р. та 2030 р., зокрема питаннями прийому до ЄС нових країн-членів. Загалом, створення Ради Наймудріших стало своєрідним компромісом між ЄС та Францією, яка пообіцяла взамін не блокувати переговори щодо вступу Туреччини.

Із зазначеного можна зробити висновок, що навіть у випадку успішного завершення ратифікації Лісабонського договору ЄС усіма державами-членами, дискусія щодо подальшого прийому нових членів та поглинальної спроможності ЄС триватиме ще довго. Серед основних питань, які активно обговорюватимуться, – географічні межі та критерії відбору членів, нові завдання ЄС,

механізми прийняття рішень та їх погодження з урядами держав-членів ЄС.

Водночас, безсумнівним є той факт, що між продовженням розширення та реформуванням ЄС існує чітка політична взаємозалежність. Провал національного референдуму по Європейській Конституції у Франції є яскравим прикладом: неодноразово наголошувалося на тому, що конституційний договір було відхилено з метою запобігання майбутнім розширенням. Це твердження не треба вважати спрощеним таким чином, але аналіз мотивів відхилення свідчить, що питання розширення кордонів ЄС було одним з двох основних, що стосувалися майбутнього вигляду Союзу. Окрім того, скептичне ставлення до політики розширення ЄС виявлялося у тому, що вступ нових членів у 2004 р. став основною причиною зростаючого безробіття й разом з тим посилював тиск на соціальні стандарти в межах ЄС.

Проти подальшого розширення ЄС виступає не лише Франція. Протягом останніх років суттєво зросли антиінтеграційні настрої й в інших державах-учасниках. Тому вступ до ЄС нових країн може бути заблокований під час ратифікації національними і Європейським парламентами та референдумів.

Рівень підтримки чи скепсису щодо розширення у різних країнах ЄС дуже відрізняється. Сьогодні не можна сказати, що переважна більшість держав ЄС критично оцінюють перспективи подальших розширень. Згідно останнього дослідження громадської думки «Євробарометр 67», проведеного на замовлення Європейської Комісії в країнах ЄС у березні-травні 2008 р., свідчить, що 47 % населення підтримує ідею подальших розширень ЄС, (у 2007 р. – 46 %), а 39 % опитаних висловилися проти. Прихильниками вступу до ЄС нових членів є респонденти 21 держави ЄС, передусім за рахунок нових членів Євросоюзу. Тут рівень підтримки коливається від 65 % до 74 %. У таборі євроскептиків суспільна згода є значно нижчою, а саме: 27 % в Австрії (проти – 63 %, у 2007 р. – 60 %), 31 % у Франції (60 % та 64 %), 33 % в Люксембурзі (59 %) та 33 % у Німеччині (58 % та 60 %) та 36 % у Великобританії (50 % та 48 %). На жаль, за винятком Франції, скептичні настрої у найбільш впливових державах-членах ЄС зростають.

При цьому, населення підтримує вступ нових членів до ЄС лише у таких країнах, як: Норвегія (78 %), Швейцарія (77 %), Ісландія (71 %) та Хорватія (52 %). Позитивним є той факт, що у списку запропонованих потенційних та можливих кандидатів на вступ серед 12 країн, Україна опинилася на 5-му місці (43 % за та 42 % проти) [7].

Утім для багатьох європейських лідерів зрозуміло, що розширення залишається одним з найбільш дієвих політичних механізмів ефективного функціонування ЄС. Тому успішне завершення інституційної трансформації відкриває нові можливості для подальшої інтеграції. Водночас, сучасний порядок денний майбутнього розширення ЄС стосується лише Туреччини та Західних Балкан³. Якщо з приводу Туреччини всередині ЄС існують діаметрально протилежні позиції різних держав, то стосовно Західно-Балканських країн позиція сформульована досить чітко: «майбутнє Західних Балкан разом із ЄС», а також «підготовка країн Західних Балкан до інтеграції з європейськими структурами є основним пріоритетом Європейського Союзу, оскільки об'єднання Європи буде повним лише тоді, коли ці країни приєднаються до Європейського Союзу».

Усі зазначені фактори мають дуже суттєвий вплив на перспективи європейської інтеграції України. Сьогодні стратегічною метою України є отримання чіткої перспективу членства в ЄС та її фіксація в Угоді про асоціацію. Проте Євросоюз не готовий надати такі гарантії.

Наразі відносини між Україною та ЄС регламентуються Угодою про Партнерство та Співробітництво (УПС), термін дії якої офіційно завершився у березні 2008 р., але автоматично підлягає пролонгації до моменту набуття чинності новою угодою. Переговори щодо нової посиленої угоди (НПУ) розпочалися у березні 2007 р. і тривають дуже інтенсивно.

9 вересня 2008 р. у Парижі відбувся одноденний саміт ЄС–Україна, на якому центральною темою стало визначення подальшого статусу відносин між Євросоюзом та Україною та нової Угоди, яку було кваліфіковано як Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. За підсумками саміту

в Спільній Заяві зазначено, що Угода про асоціацію «залишає відкритим шлях до подальшого поступального розвитку відносин між Україною та ЄС. Європейський Союз визнає європейські прагнення України та вітає європейський вибір України» [8].

У Спільній заяві щодо Угоди про асоціацію ЄС–Україна також йдеться про значний прогрес, якого було досягнуто з моменту початку переговорів щодо нової посиленої угоди: «Сьогодні майже завершені розділи угоди щодо юстиції, свободи та безпеки, так само як і значна частина розділу про економічну та галузеву співпрацю. Переговори щодо глибокої та комплексної зони вільної торгівлі, які є цілісною частиною нової угоди, розпочалися у лютому 2008 року у результаті вступу України до СОТ і швидко просуваються уперед у дуже конструктивній атмосфері».

Окрім цього, у своїй заяві щодо поглиблення співробітництва між ЄС та Україною, сторони привітали більш тісне співробітництво, якого вдалося досягти протягом 2007 р., зокрема, в межах реалізації Плану дій ЄС–Україна.

Європейські високопосадовці підкреслили, що Угода про асоціацію – це суттєвий крок назустріч Україні. Комісар з питань зовнішніх відносин і європейської політики сусідства Б. Ферреро-Вальднер заявила: «Рік тому ми не могли сподіватися, що переговори за новою згодою просунуться настільки далеко».

Основним форматом, у якому сьогодні розвиваються відносини між Україною та ЄС є Європейська політика сусідства (ЄПС), яка, проте, в кінцевому підсумку також не передбачає перспективи інституційного членства України в ЄС. Одним з основних недоліків ЄПС на сьогодні є те, що до сфери її дії на рівних підставах залучені як країни, які прагнуть членства, так і ті, які не ставлять собі такої мети. Нині ЄС переглядає цей інструмент, розуміючи необхідність приділення більшої уваги тим країнам, які в майбутньому хотіли б бути членами Євросоюзу [10].

З метою посилення механізмів співпраці в рамках ЄПС навесні 2008 р. ЄС затвердив упровадження нової ініціативи «Східне партнерство», яка має стати новим виміром регіональної співпраці. Дана ініціатива матиме вигляд багатонаціонального форуму, до якого увійдуть 27 держав ЄС

³ Албанія, Боснія та Герцеговина (БіГ), Косово (згідно резолюції РБ ООН № 1244/99), Македонія (Колишня Югославська Республіка Македонія, КЮРМ), Сербія, Хорватія та Чорногорія.

та шість держав-сусідів⁴. «Східне Партнерство» зокрема передбачає: поглиблення відносини та розширення багатосторонніх рамок співробітництва шляхом підписання нових угод про асоціацію; поступову економічну інтеграцію з ЄС; фінансування ЄС програм покращення адміністративних систем країн-партнерів; просування переговорів щодо спрощення візового режиму; боротьбу з корупцією, організованою злочинністю й незаконною міграцією; посилення енергетичної безпеки ЄС і східних країн-партнерів; втілення програм інтегрованого управління кордонами; сприяння розвитку регіональних ринків електроенергії, енергоефективності та відновлюваності джерел енергії; розвиток південного енергетичного коридору тощо. Установчий саміт щодо започаткування ініціативи «Східне партнерство» відбувся 7 травня 2009 р. у Празі.

Висновки

Підсумовуючи, зазначимо, що питання подальших розширень постає сьогодні дуже гостро. Причини цього мають як внутрішній, так і зовнішній характер. Європейський Союз після останніх двох хвиль розширення перебуває на стадії інституційних реформ. Провал проекту Європейської Конституції, а тепер і проблема ратифікації Лісабонського договору призвели до так званої «інтеграційної втоми» в ЄС та зростання скептичних настроїв щодо подальших розширень серед населення держав-членів. Тому критично важливого значення набуває можливість консолідації європейських еліт у виробленні спільного бачення майбутнього розвитку та функціонування ЄС включно з можливістю до розширення.

Можна впевнено прогнозувати, що після прийому держав Західних Балкан до ЄС процес розширення буде зупинений на досить тривалій термін. Недостатнє відпрацювання механізму прийому та адаптації нових членів змушує ЄС докладати значних зусиль у подоланні наслідків попередніх розширень, вирівнювання загальноєвропейського розвитку та вироблення нових підходів до наступного розширення. Саме тому сьогодні відчутно поживилася дискусія в самому ЄС щодо посилення контролю за виконанням

Копенгагенських критеріїв та виконання всіх вимог по вступу.

Отже, навіть не зважаючи на досить позитивний розвиток відносин між Україною та ЄС, Євросоюз не готовий надати нашій державі чітку європейську перспективу. Однією з основних проблем України є відсутність консенсусу української політичної еліти щодо механізмів та шляхів ефективної реалізації політики європейської інтеграції. Зважаючи на зазначене, варто припинити дестабілізацію ситуації у країні спекуляціями навколо відсутності перспективи майбутнього членства в ЄС і зосередитися на подальших внутрішніх перетвореннях з метою використання часової паузи в євроінтеграційних процесах для досягнення необхідного рівня відповідності Копенгагенським критеріям та готовності до членства в ЄС.

Не потрібно також сприймати зазначену ситуацію як повну відмову ЄС інтеграційним планам України. Україна є безпосереднім сусідом Євросоюзу, а тому ЄС зацікавлений у підтримці подальших демократичних перетворень в Україні. Принцип, яким керується при цьому ЄС: стабільність у Східній Європі не можлива без стабільної України. А для України вибір на користь європейської інтеграції є найважливішим засобом і орієнтиром для внутрішньої соціальної трансформації всього українського суспільства, збереження національної ідентичності та повернення до європейської цивілізації.

⁴ Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Молдова та Україна.

Список використаних джерел

1. *Fischer, Klemens, H.* Der Vertrag von Lissabon : Text und Kommentar zum Europäischen Reformvertrag. – Nomos, 2008.
2. *Lang, K.-O., Schwarzer, D.* Die Diskussion über die Aufnahmefähigkeit der EU Nötiger Zwischenschritt oder Ende der Erweiterung? – SWP-Studie, Berlin. Dezember 2007.
3. *Mitteilung* der Kommission an das Europäische Parlament und den Rat, Erweiterungsstrategie und wichtigste Herausforderungen für den Zeitraum 2006–2007 mit Sonderbericht über die Fähigkeit der EU zur Integration neuer Mitglieder. – KOM (2006) 649 endgültig, Brüssel, 8.11.2006. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/com_649_strategy_paper_de.pdf
4. *Mitteilung* der Kommission an den Rat und das Europäische Parlament. Erweiterungsstrategie und wichtigste Herausforderungen für den Zeitraum 2007 – 2008. – Brüssel, den 6.11.2007, KOM (2007) 663 endgültig. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/strategy_paper_de.pdf
5. *Mitteilung* der Kommission an den Rat und das Europäische Parlament. Erweiterungsstrategie und wichtigste Herausforderungen für den Zeitraum 2008–2009. – Режим доступу: Brüssel, den 5.11.2008. KOM(2008) 674 endgültig.
6. *Mitteilung* der Kommission an den Rat und das Europäische Parlament. Der Westbalkan und die europäische Integration. – Brüssel, den 21.5.2003. KOM (2003) 285 endgültig.
7. *Eurobarometer* 69. Part 5. The European Union today and tomorrow. – November, 2008. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb69/eb69_part3_en.pdf
8. *Саміт* Україна–ЄС: спільні заяви. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.delukr.ec.europa.eu/press_releases_uk.html?id=48781
9. *Kommission* der Europäischen Gemeinschaften. Umsetzung der Europäischen Nachbarschaftspolitik im Jahr 2007. – Brüssel, den 3 April 2008, KOM(2008) 164. [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/progress2008/com08_164_de.pdf
10. *Varwick, J., Lang, K.-O.* European Neighbourhood Policy. Challenges for the EU-Policy Towards the New Neighbours. – 2007.